

UDK:341.8:006:061.J(497.11)
Biblid 1451-3188, 12 (2013)
Год XII, бр. 45–46, стр. 89–98
Изворни научни рад

Ивона ЛАЂЕВАЦ¹
Ана ЈОВИЋ-ЛАЗИЋ²

ПРИЛАГОЂАВАЊЕ КОНЗУЛАРНОГ ПРАВА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ СТАНДАРДИМА ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ³

ABSTRACT

In this paper author gives an analysis of the European Union *acquis communautaire* which regulates the consular law as well the consular law regulations in the Republic of Serbia. Due to a foreign policy priority of fully membership in the EU, particular attention is given to harmonization of the Serbian legislative and adjusting the practice in conducting consular matters to those in the European Union.

Key words: the Republic of Serbia, European Union, *acquis communautaire*, Consular Law, Vienna Convention on Consular Relations, European Convention on Consular Functions, Council of Europe

1) УВОД

Из перспективе земље кандидата за пуноправно чланство у Европској унији, усклађивање законских прописа и праксе са правним тековинама ове

¹ Мр Ивона Лађевац, истраживач сарадник, Институт за међународну политику и привреду, Београд. Електронска адреса аутора: ivona@diplomacy.bg.ac.rs.

² Др Ана Јовић-Лазич, научни сарадник, Институт за међународну политику и привреду, Београд. Електронска адреса аутора: anajovic@diplomacy.bg.ac.rs.

³ Рад је реализован у оквиру научног пројекта „Србија у савременим међународним односима: Стратешки правци развоја и учвршћивања положаја Србије у међународним интегративним процесима – спољнополитички, међународни економски, правни и безбедносни аспекти”, Министарства просвете и науке Владе Републике Србије, евиденциони број 179029, за период 2011–2014. године.

организације, односно са *acquis communautaire*, од пресудног је значаја за што успешнију интеграцију. Овај рад има за циљ да, на основу постојеће регулативе и праксе у Европској унији у области конзуларног права, као и њиховим поређењем са прописима и праксом Републике Србије у овој области, укаже на основне правце за прилагођавање наших националних прописа регулативи ЕУ.

II) КОНЗУЛАРНО ПРАВО У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Конзуларни односи представљају једну од најстаријих активности у међународним односима, насталу још у раном средњем веку. Будући да је развој ових односа био условљен економским, а не политичким интересима, институт конзулата се јавио пре сталних дипломатских мисија. Наиме, привредни напредак је довео до интензивирања трговачких односа између различитих држава, ширења поморских путева, а улога конзула била је да заступају интересе трговачких и поморских кругова, као и да штите своје грађане у иностранству.⁴ Протоком времена, држава је преузела руковођење конзуларним односима, поверавајући унапређивање економских односа дипломатским мисијама.⁵ Међутим, и поред тога, конзуларни односи су до данас остали значајан институт у односима између држава. Испрва су конзуларни односи бивали предмет билатералних споразума. Временом број закључених уговора постаје све већи. Будући да се поједини елементи уговора, њихова форма, обими права и обавеза које садрже често понављају, постављају се одређени стандарди чиме ова материја најпре постаје део обичајног права, а потом се усвајањем *Бечке конвенције о конзуларним односима* 1963. године, која је ступила на снагу четири године касније, врши и њена кодификација.⁶ Одредбама Бечке конвенције гарантована је: заштита

⁴ В. Ђ. Деган, *Међународно право*, Правни факултет Свеучилишта у Риједи, Ријека, 2000, стр. 341.

⁵ Војин Димитријевић, Обрад Рачић, Владимир Ђерић и др., *Основи међународног јавног права*, Београдски центар за људска права, Београд, 2005, стр. 99.

⁶ Бечка конвенција о конзуларним односима, превод „Југословенска ревија за међународно право“, број 2/1963, наведено према: Miodrag Mitić, Stevan Đorđević, „Diplomatsko i konzularno право“, друго izdanje, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2007, стр. 299–320.

По подацима из октобра 2013. године, Бечку конвенцију о конзуларним односима потписало је 48 држава, а приступило њих 176. Видети: United Nations, Treaty Collection, Интернет, http://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=III6&chapter=3&lang=en, 30/10/2013.

интереса државе одашиљања и њених грађана, физичких и правних лица, у држави пријема; помагање развоја трговинских, економских, културних и научних односа између државе одашиљања и државе пријема и унапређење узајамних пријатељских односа; обавештавање о условима и развоју трговинског, привредног, културног и научног живота државе пријема, подношење извештаја и давање обавештења заинтересованима; издавање пасоша и путних исправа држављанима државе одашиљања, издавање виза и других одговарајућих докумената лицима која желе да путују у државу одашиљања; пружање помоћи и потпоре држављанима, физичким и правним лицима државе одашиљања; делање у својству јавног бележника и службеника грађанских стања и вршење сличних функција, као и вршење извесних функција административне природе, уколико нису противни законима и прописима државе пријема; заштита интереса држављана државе одашиљања, физичких и правних лица, у погледу наслеђивања на територији државе пријема; заштита, интереса малолетних и пословно неспособних лица, држављана државе одашиљања, нарочито у случајевима када се за њих захтева установљење старатељства; заступање држављана државе одашиљања или предузимање мера за обезбеђење одговарајућег заступања пред судовима или другим органима државе пријема како би се тражило усвајање привремених мера ради очувања права и интереса тих држављана у случајевима када ови, због одсутности или из других разлога, не могу благовремено бранити своја права и интересе; достављање судских и вансудских аката или извршавање замолница у складу са међународним споразумима на снази; вршење права контроле и инспекције, над авионима и над њиховом посадом; пружање помоћи бродовима, лађама и авионима као и њиховој посади; примање изјава о путовању бродова и лађа, испитивању и визирању бродских папира и решавање свих спорова између заповедника брода, официра и морнара; вршење свих других функција које држава одашиљања повери конзулату, а које нису противне међународном праву.⁷ Бечка конвенција предвиђа и могућност да се конзуларне функције врше и у трећој држави⁸, као и у име треће државе уколико та држава нема своје представништво у држави пријема.⁹ Будући да је реч о кодификованим правилима међународног права, у области конзуларног права и конзуларних

⁷ Детаљније видети у: Бечка конвенција о конзуларним односима, превод „Југословенска ревија за међународно право“, број 2/1963, наведено према: Miodrag Mitić, Stevan Đorđević, „Diplomatsko i konzularno pravo“, стр. 299–320.

⁸ Члан 7, Бечке конвенције, оп. цит.

⁹ Члан 8, оп. цит.

односа уопште, у Републици Србији примењују се одредбе Бечке конвенције. Кроз веома широку мрежу конзуларних представништава у иностранству, заштићени су интереси држављана Републике Србије. Тако се држављани Р. Србије могу обратити најближем конзуларном представништву ради издавања путних исправа, добијања неопходних информација о путовању у иностранство, информација о здравственој заштити у иностранству, статусним питањима (склапање брака, пријава детета, усвојење и сл.), ради овере докумената, оставинске расправе у иностранству и слично.¹⁰ Све мере и активности које предузима конзулат не смеју бити у супротности са важећим нормативним актима државе пријема. У контексту приступања Србије Европској унији и потребе усклађивања норматива и праксе са правним системом ЕУ, важно је утврдити да ли таква потреба постоји и у области конзуларног права, односно конзуларних односа.

III) ЕУ И КОНЗУЛАРНО ПРАВО

Поједине државе чланице Европске уније су изузев поменуте Бечке конвенције о конзуларним односима, такође и потписнице Европске конвенције о конзуларним функцијама, усвојене под окриљем Савета Европе 1967. године.¹¹ Реч је о Аустрији, Немачкој, Грчкој, Италији, Португалији и Шпанији.¹² У поређењу са најраширеније прихваћеним режимом конзуларне помоћи, какав је установљен Бечком конвенцијом о конзуларним односима, Европска конвенција о конзуларним функцијама се разликује по израженом настојању да се превазиђу уопштене форме, те да се поједине функције подробије дефинишу. Једна од уочљивих разлика је у члану 35 којим се предвиђа да осим на захтев или сагласношћу конзуларног функционера, управне власти неће разматрати ниједно питање које се односи на унутрашње управљање бродом, али да ће власти државе пријема реаговати уколико се неки члан(ови) посаде налази(е) у притвору у

¹⁰ Видети веб страницу Министарства спољних послова Републике Србије, Интернет, <http://mfa.gov.rs/sr/index.php/konzulami-poslovi?lang=cyr>, 30/10/2013.

¹¹ Европска конвенција о конзуларним односима (*European Convention on Consular Functions*) усвојена је у Савету Европе 11.12.1967. године, а ступила је на снагу 09. 06. 2011. године пошто је испуњен услов од најмање 5 ратификација. Република Србија није међу потписницама ове конвенције. Текст конвенције доступан на: Интернет, <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/061.htm>, 30/10/2013.

¹² Списак земаља потписница, као и датуми ратификација, доступни су на: Интернет, <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/ChercheSig.asp?NT=061&CM=8&DF=30/10/2013&CL=ENG>, 30/10/2013.

нехуманим условима и уколико је (су) изложен(и) непримереној употреби силе.¹³ Може се закључити да Европска конвенција о конзуларним односима више пажње посвећује људским правима и слободама пошто се кроз текст целе конвенције провлачи инсистирање на заштити људских права и хуманом поступању као опште прихваћеним нормама међународног права. Такође, оно што квалитативно разликује Европску конвенцију од Бечке је могућност да се конзуларна заштита пружи чак и лицима без држављанства.¹⁴ Када је реч о предмету овог истраживања, на нивоу целе Уније, ипак су далеко значајније одредбе *acquis communautaire*, односно комунитарног права. Као и у већини других области деловања, Европска унија је и у области конзуларног права направила квалитативан помак. Увођењем нових права проистеклих из концепта грађанства ЕУ, омогућено је унапређивање традиционалног концепта схватања конзуларног права, односно конзуларних односа уопште.¹⁵ Наиме, Уговором из Мастрихта¹⁶ установљено је, за свако лице које има држављанство неке од држава чланица, право грађанства Европске уније.¹⁷ Сем тога, уведено је право на дипломатску и конзуларну заштиту грађана ЕУ:

*„Сваки грађанин Уније ужива, на територији неке треће земље где држава чланица чији је он држављанин није представљена, заштиту дипломатских и конзуларних органа било које државе чланице, под истим условима као и држављани те државе.“*¹⁸

До усвајања овог члана, као што је уобичајено, држављани ЕУ су имали загарантовано право на дипломатско-конзуларну заштиту од својих националних држава.

Са циљем спровођења нових одредаба представници влада држава чланица су 19. децембра 1995. године, донели Одлуку о дипломатско

¹³ *European Convention on Consular Functions*, Council of Europe, Интернет, <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/061.htm>, 30/10/2013.

¹⁴ Члан 46, *ibidem*.

¹⁵ О концепту грађанства Европске уније видети: Лађевац Ивона, Ђукановић Драган, „Генеза грађанства Европске уније“, *Правни живот*, том VI, број 14, Београд, 2008, стр. 63–71.

¹⁶ *Ugovor o Evropskoj uniji: od Rima do Maastrichta*, превели и приредили Душко Лопандић и Милутин Јанјевић, „Међународна политика“, Правни факултет, Факултет политичких наука, Институт економских наука, Европски покрет у Србији, Београд, 1995.

¹⁷ Члан 8 Уговора из Мастрихта, *ibidem*.

¹⁸ Члан 8 Ц Уговора из Мастрихта, *ibidem*.

конзуларној заштити грађана Европске уније.¹⁹ Овом одлуком одређени су услови који морају бити испуњени за пружање дипломатско-конзуларне заштите. Најпре, то је могуће уколико се грађанин ЕУ нађе у земљи у којој његова национална држава нема стално дипломатско-конзуларно представништво. Друга могућност је уколико у трећој земљи у којој се грађанин ЕУ налази не постоји почасни конзул његове националне државе. Трећи услов је да грађанин који се обраћа за помоћ поседује неки документ којим може доказати своје држављанство. У ту сврху може послужити пасош, лична карта или било који други документ. Грађанин ЕУ може рачунати на сигурну помоћ у ситуацијама тешких несрећа или болести, смртног исхода, на помоћ у случају притвора или хапшења, помоћ жртвама насиља као и у случајевима репатријације.²⁰ У свим овим ситуацијама држава којој се обрати за помоћ ће се према њему односити као према властитом држављанину и пружиће му исти обим заштите и помоћи који гарантује својим држављанима.

Требало би напоменути да, по правилу, дипломатско-конзуларна представништва нису овлашћена да пружају финансијску помоћ, али у појединим случајевима могуће је начинити изузетак. За остварење те могућности неопходна је сагласност националне државе чији је држављанин лице у питању. Након превазилажења кризне ситуације, та држава је у обавези да надокнади трошкове држави која је помоћ пружила. Хронолошки, наредни акт који сведочи о постојању заједничког приступа држава чланица са циљем унапређења конзуларне заштите у оквирима Европске уније био је Уговор из Амстердама.²¹ Његовим одредбама, прецизније чланом 17, државе уговорнице су се обавезале да држављанима друге земље чланице пруже дипломатску и конзуларну заштиту на територији треће државе у којој држава, чији је држављанин лице у невољи, нема дипломатско-конзуларно представништво, а под истим условима под којима такву заштиту пружају сопственим држављанима. У основи ових измена је намера да се обезбеди пружање ефикасније заштите грађанима Уније. Новембра 2006. године

¹⁹ Decision of the Representatives of the Governments of the Member States Meeting within the Council of 19 December 1995 Regarding Protection for Citizens of the European Union by Diplomatic and Consular Representations (95/553/EC), Интернет, http://eur-lex.europa.eu/smartapi/cgi/sga_doc?smartapi!celexapi!prod!CELEXnumdoc&lg=EN&numdoc=41995D0553&model=guichett, 30/10/2013.

²⁰ Ibidem.

²¹ *Уговор о Европској унији: Рим – Мастрихт – Амстердам*, приредио Душко Лопандић, „Међународна политика“ и СЈП „Службени лист“, Правни факултет, Факултет политичких наука, Институт економских наука, Београд, 1999.

Европска комисија је усвојила „Зелени папир о дипломатској и конзуларној заштити грађана Европске уније у трећим земљама“ (*Green Paper on diplomatic and consular protection of EU citizens in third countries*²²) у ком су изложене идеје које би требало размотрити како би се додатно оснажила права грађана ЕУ у овој области. Комисија је такође покренула интернет страницу о конзуларној заштити грађана Уније.²³ На овој страници се, између осталог, могу наћи подаци о конзулатима и амбасадама држава чланица ЕУ у трећим земљама. Са остварењем идеја представљених у Зеленом папиру се није дуго чекало. Комисија је израдила Акциони план за период 2007–2009. којим је представила мере које ће бити предузете у наредном периоду.²⁴ Уз оцену да је у наредном периоду неопходно ојачати заштиту грађана Уније у трећим земљама, истакнуто је да је информисање грађана од пресудног значаја, али да ништа мање није важна и сарадња свих држава. Ангажовање држава чланица у реализацији овог плана има вишеслојне компоненте. Најпре, препоручено је свим чланицама да у пасошима свих држављана одштапају члан Уговора о ЕУ који их обавештава о праву на конзуларну помоћ у трећим државама. Препорука државама чланицама је и да раде на поједностављењу процедуре у ситуацијама када је неопходно пружање финансијске помоћи, као и да неопходну помоћ пруже и члановима породица грађана ЕУ. Такође је свим државама наложено да отклоне постојеће разлике у унутрашњим законским прописима, али и у пракси вођења конзуларних послова како се не би догодило да грађанима буде ускраћена помоћ у трећим земљама или да она буде пружена, али у неадекватном обиму. Током спровођења Акционог плана, важна је и међусобна размена искустава због чега је планирано одржавање семинара и обучавање запослених у конзуларним службама. Ступањем на снагу Уговора из Лисабона члановима 20 и 23 потврђено је право грађана ЕУ на конзуларну заштиту.²⁵ Европска комисија је, по истеку периода

²² *Green Paper Diplomatic and Consular Protection of Union Citizens in Third Countries*, Commission of the European Communities, Brussels, 28.11.2006, Интернет, http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/site/en/com/2006/com2006_0712en01.pdf, 31/10/2013.

²³ Consular Protection, Интернет, <http://ec.europa.eu/consularprotection/>

²⁴ Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions – Effective consular protection in third countries: the contribution of the European Union – Action Plan 2007–2009 {C(2007) 5841 final} {SEC(2007) 1600} {SEC(2007) 1601}, Интернет, <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:52007DC0767:en:NOT>, 31/10/2013.

²⁵ *Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community*, signed at Lisbon, 13 December 2007, Official Journal of the European Union, Интернет, <http://eur-lex.europa.eu/JOHtml.do?uri=OJ:C:2007:306:SOM:EN:HTML>, 31/10/2013.

предвиђеног за спровођење Акционог плана, али и узимајући у обзир да је Уговор из Лисабона у међувремену ступио на снагу, 14. децембра 2011. године предложила Директиву о конзуларној заштити грађана Европске уније чија национална држава нема дипломатско или конзуларно представништво у трећој држави.²⁶ Овим предлогом се у први план истиче сарадња и усаглашавање свих мера неопходних за лакше пружање конзуларне заштите што је у интересу и грађана и конзуларних власти. Наглашено је да постоје два основна циља овог предлога. Први се односи на разјашњење значења, као и стварање могућности да се право на заштиту под једнаким условима омогући свим грађанима Уније чија земља нема представништво у трећој земљи, а други на поједностављење сарадње и координације између конзуларних органа.²⁷ Ова директива је значајна и са становишта заштите и поштовања људских права унутар Европске уније будући да се права грађана ЕУ шире и изван географских граница Уније. Тиме је, заправо, у области дипломатско-конзуларне заштите, грађанима гарантовано право предвиђено чланом 46 Повеље ЕУ о основним правима.²⁸ За случај кризних ситуација предвиђена је упрошћена процедура за пружање помоћи која се огледа у слању обучених тимова који би омогућили правовремену евакуацију грађана ЕУ из треће земље.

IV) ПРЕПОРУКЕ ЗА УСАГЛАШАВАЊЕ КОНЗУЛАРНОГ ПРАВА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ СА НОРМАТИВИМА И ПРАКСОМ ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ

Право на конзуларну заштиту једно је од основних права које национална држава гарантује својим држављанима. Република Србија се по томе не разликује од других, у области конзуларног права примењује одредбе Бечке конвенције о конзуларним односима. Међутим, имајући у виду настојање наше земље да оствари спољнополитички приоритет и у што краћем периоду статус земље кандидата за чланство замени за статус пуноправног члана ЕУ, неопходно је праћење европске регулативе и праксе у домену конзуларне заштите. Несумњиво је да конзуларних је Министарство спољних послова

²⁶ Proposal for a Council Directive on consular protection for citizens of the Union abroad, Brussels, 14.12.2011, COM (2011) 881 final, 2011/0432 (CNS), Интернет, <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2011:0881:FIN:EN:PDF>, 31/10/2013.

²⁷ У оригиналу: „clarify content and operability of right of unrepresented EU citizens to consular protection under equal conditions“. Ibidem.

²⁸ Видети: Алексић Ивона, „Повеља Европске уније о људским правима“, *Европско законодавство*, бр. 2/02, ИМПП, Београд, 2002, стр. 115–118.

Републике Србије већ предузело неке кораке који имају за циљ модернизацију процеса рада органа, али би са тим мерама требало наставити и у наредном периоду. У том смислу значајно је даље учвршћивање дипломатских и конзуларних односа, као и закључивање билатералних уговора о узајамном конзуларном заступању у трећим државама. На примеру земаља чланица ЕУ уочава се значај таквих споразума јер се њима националним држављанима може обезбедити висок ниво заштите у трећим државама. С обзиром на постојећу економску ситуацију, нереално је очекивати да се у скорије време овим споразумима договори и надокнада финансијске помоћи грађанима у невољи, али је и то важан сегмент на чијој би реализацији требало радити. Овде би требало и нагласити да су раније наше конзуларне службе имале фондове за помоћ, али је због честих злоупотреба таква пракса укинута. Међутим, с обзиром на чињеницу да је одредба о финансијској помоћи инкорпорирана у прописе Европске уније, више је него извесно да се њена примена неће моћи одлагати на дужи рок. Ипак, да би се у будућности избегле евентуалне злоупотребе, неопходно је предвидети одговарајуће санкције. Такође је неопходно ширење маневарског простора конзуларних органа у ситуацијама у којима су угрожена основна људска права и слободе наших држављана. С тим у вези, препорука би била и да се размотри могућност приступања Европској конвенцији о конзуларним функцијама усвојеној у Савету Европе. Као и у свим другим областима, и у области конзуларних односа требало би користити искуства других земаља, у првом реду земаља региона. На крају, за усклађивање наше регулативе и праксе са онима која се примењују унутар граница ЕУ, требало би израдити Акциони план којим би се конкретизовали циљеви и одредио период за њихову реализацију.

ЛИТЕРАТУРА

- Алексић Ивона, „Повеља Европске уније о људским правима”, *Европско законодавство*, бр. 2/02, ИМПП, Београд, 2002, стр. 115–118.
- Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions – Effective consular protection in third countries: the contribution of the European Union – Action Plan 2007-2009 {C(2007) 5841 final} {SEC(2007) 1600} {SEC(2007) 1601}, Интернет, <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:52007DC0767:en:NOT,31/10/2013>.
- *Consular and Diplomatic Protection – Legal Framework in the EU Member States*, CARE – Citizens Consular Regulation Assistance, Istituto di Teoria e Tecniche dell'informazione Giuridica –CNR, Universität Wien, Istituto italiano di scienze

- amministrative – IISA, Firenze, 2010, Интернет, <http://www.ittig.cnr.it/Ricerca/ConsularAndDiplomaticProtection.pdf>, 15/10/2013.
- Деган В. Ђ., „Међународно право“, Правни факултет Свеучилишта у Ријеци, Ријека, 2000.
 - Димитријевић Војин, Обрад Рачић, Владимир Ђерић и др., *Основи међународног јавног права*, Београдски центар за људска права, Београд, 2005.
 - Decision of the Representatives of the Governments of the Member States Meeting within the Council of 19 December 1995 Regarding Protection for Citizens of the European Union by Diplomatic and Consular Representations (95/553/EC), Интернет, http://eur-lex.europa.eu/smartapi/cgi/sga_doc?smartapi!celexapi!prod!CELEXnumdoc&lg=EN&numdoc=41995D0553&model=guichett, 30/10/2013.
 - *Green Paper Diplomatic and Consular Protection of Union Citizens in Third Countries*, Commission of the European Communities, Brussels, 28.11.2006, Интернет, http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/site/en/com/2006/com2006_0712en01.pdf, 31/10/2013.
 - *European Convention on Consular Functions*, Council of Europe, Интернет, <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/061.htm>, 30/10/2013.
 - Лађевац Ивона, Ђукановић Драган, „Генеа грађанства Европске уније“, *Правни живот*, том VI, број 14, Београд, 2008.
 - Miodrag Mitić, Stevan Đorđević, *Diplomatsko i konzularno pravo*, drugo izdanje, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2007.
 - „Ugovor o Evropskoj uniji: od Rima do Mاستrihta“, превели и приредили Душко Лопандић и Милутин Јанјевић, *Међународна политика*, Правни факултет, Факултет политичких наука, Институт економских наука, Европски покрет у Србији, Београд, 1995.
 - „Ugovor o Evropskoj uniji: Рим – Мاستрихт – Амстердам“, приредио Душко Лопандић, *Међународна политика* и *SJP Službeni list*, Правни факултет, Факултет политичких наука, Институт економских наука, Београд, 1999.
 - Proposal for a Council Directive on consular protection for citizens of the Union abroad, Brussels, 14.12.2011, COM (2011) 881 final, 2011/0432 (CNS), Интернет, <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2011:0881:FIN:EN:PDF>, 31/10/2013.